

VU Research Portal

Societal dynamics and older adults' social functioning

Suanet, B.

2013

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Suanet, B. (2013). *Societal dynamics and older adults' social functioning*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Nederlandse samenvatting

Sociale dynamiek en het sociale functioneren van ouderen

In dit onderzoek heb ik geprobeerd om te bepalen hoe recente sociale veranderingen het sociale functioneren van ouderen heeft beïnvloed. Net als andere westerse landen heeft Nederland grootschalige sociale veranderingen ondergaan in de laatste decennia die waarschijnlijk een belangrijke invloed hebben gehad op het sociale functioneren van ouderen. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden de levens van individuen nog in sterke mate gestructureerd door traditionele sociale gemeenschappen, zoals de kerk, buurt en familie. Vanaf 1970 hebben traditionele sociale gemeenschappen en bijbehorende normen en waarden in belang ingeboet en zowel de beperkingen als de bescherming die deze gemeenschappen bieden zijn afgenomen. In plaats daarvan wordt zelfrealisering en de keuzes in het maken van de levensbiografie centraal gesteld, een proces wat ook wel individualisering wordt genoemd (Beck, 1992). Deze samenlevingsontwikkelingen vallen samen met een toegenomen nadruk op productieve activiteiten in de ouderdom (Martinson & Minkler, 2006). In deze dissertatie heb ik ervoor gekozen om vier domeinen van het sociale functioneren van ouderen te onderzoeken waarvan ik verwacht dat deze met name zijn beïnvloed door de recente sociale veranderingen die hebben plaatsgevonden, namelijk stiefouder-stiefkind relaties, niet-familierelaties, deelname aan vrijwilligerswerk en het informele en formele zorggebruik van ouderen. Op basis van de vier studies kan ik concluderen dat het sociale functioneren van ouderen sterk veranderd is over de laatste decennia. Ouderen zijn beduidend vaker actief in verschillende sociale relaties en activiteiten, onder andere wanneer het gaat om relaties met niet familieleden en vrijwilligerswerk. Naast deze ontwikkelingen is het duidelijk geworden dat er ontwikkelingen in individuele kenmerken van ouderen zijn die het sociale functioneren van ouderen over de tijd heen hebben beïnvloed. Latere cohorten van ouderen hebben hogere opleidingsniveaus, een beter cognitief functioneren en dat verklaart de gevonden ontwikkelingen in sociaal functioneren gedeeltelijk. Ook leven deze ouderen in een samenleving die de nadruk legt op productiviteit en meer tolerant is ten aanzien van niet-traditioneel familiegedrag, wat hun sociale functioneren ook heeft beïnvloed. In de volgende pagina's zal ik eerst de belangrijke conclusies van de vier studies bespreken, gevolgd door een discussie over de theoretische en methodologische implicaties van het onderzoek. De samenvatting eindigt met suggesties voor vervolgonderzoek.

Belangrijkste bevindingen

In hoofdstuk 2 heb ik onderzocht tot op welke hoogte de identificatie van stiefkinderen door Nederlandse stiefouders als een belangrijk en regulier contact veranderd is tussen 1992 en 2009. De belangrijkste bevinding is dat het percentage stiefouders dat tenminste één kind noemt als een belangrijk en regulier contact toegenomen is van 63% in 1992 naar

85% in 2009. Dit suggereert dat de grenzen van stieffamilies meer permeabel zijn geworden over deze periode. De toegenomen prevalentie en de meer tolerante attitudes ten aanzien van niet traditioneel familiegedrag hebben hier hoogstwaarschijnlijk een belangrijke rol in gespeeld. Daarnaast was een belangrijke bevinding dat het netwerk lidmaatschap van stiefkinderen sterk afhankelijk was van of de stiefouder in hetzelfde huishouden woont als de biologische ouder, aangezien in lat relaties de stiefouder veel minder geneigd was om het stiefkind te noemen als een belangrijke band met wie regelmatig contact wordt onderhouden. Dit suggereert dat het samenwonen van de stiefouder met de biologische ouder een belangrijk markeerpunt in stieffamilie formatie is, waarna stiefkinderen van deze partner sneller gezien worden als een belangrijk contact. Stiefmoeders zijn minder geneigd om stiefkinderen als een belangrijk contact te zien waarmee zij regulier contact onderhouden dan stiefvaders. Dit is in lijn met eerder studies die hebben laten zien dat de stiefmoeder/stiefkind relatie de meest problematische is en dat stiefvaders de kinderen opvoeden waarbij zij wonen.

In Hoofdstuk 3 worden leeftijdsgerelateerde en cohortgerelateerde veranderingen in de proportie van niet-familieleden in de persoonlijke netwerken van ouderen onderzocht. De leidende hypothese in dit hoofdstuk was dat sociale veranderingen het belang van niet-familierelaties als proportie van het aantal belangrijke en reguliere contacten in het netwerk heeft vergroot. De belangrijkste bevinding in dit hoofdstuk is dat leeftijdsgerelateerde afname in de proportie van niet-familierelaties afwezig is voor cohorten geboren na 1922, maar sterk aanwezig is bij cohorten in 1922 of eerder. De resultaten wijzen uit dat het startpunt van leeftijdsgerelateerde afname in ieder geval jarenlang wordt uitgesteld. Deze bevinding suggereert dat de toepasbaar van sociaal-emotionele selectiviteitstheorie die stelt dat ouderen zich terugtrekken uit meer perifere relaties en zich meer richten op alleen nabije familieleden als zij ouder worden minder van toepassing is om de situatie van ouderen tegenwoordig te beschrijven. In het kader van de sociale uitwisselingstheorie lijkt het zo te zijn dat ouderen mogelijk meer in staat zijn om een gebalanceerde relatie in stand te houden tot op een hogere leeftijd dan eerder. Dit hoofdstuk laat ook duidelijk zien dat leeftijdsgerelateerde veranderingen in het persoonlijke netwerk niet begrepen kunnen worden in isolatie van de sociale context. Het toegenomen opleidingsniveau en de afname in kerkbezoek kan ook gedeeltelijk verklaren waarom leeftijdsgerelateerde afname in de proportie niet-familierelaties afwezig is voor de jongere cohorten.

In Hoofdstuk 4 heb ik de veranderingen in de deelname aan vrijwilligerswerk van 55-64 jarigen in 1992 en 2002 onderzocht. Meer specifiek heb ik gekeken of dispositionele factoren (religieuze betrokkenheid, leeftijdsgerelateerde engagementsnormen en intergenerationele overdracht) geobserveerde veranderingen in de deelname aan vrijwilligerswerk tussen 1992 en 2002 zouden kunnen verklaren. De deelname aan vrijwilligerswerk van 55-64 jarige Nederlandse ouderen is toegenomen van 37% in 1992 tot 43% in 2002. Deze toename kan gedeeltelijk verklaard worden vanuit het hogere opleidingsniveau van het 2002-cohort. Hoewel ook gevonden wordt dat het 2002-cohort sterkere normen ten aanzien van maatschappelijk engagement heeft, vormde dit geen verklaring voor de geobserveerde toegenomen deelname aan vrijwilligerswerk. De ontwikkeling naar minder kerk lidmaatschap en niet-praktiserende kerk lidmaatschappen onderdrukken de deelname aan vrijwilligerswerk sterk. Met andere woorden, als de niveaus van kerkelijkheid gelijk waren gebleven in het 1992- en 2002-cohort, dan was de toename in vrijwilligerswerk nog sterker geweest. Hoewel de ouderlijke achtergrond en

ouderlijke religieuze affiliatie verschillen tussen de twee cohorten, kunnen deze de cohortverschillen in vrijwilligerswerk niet verklaren en hebben zij alleen een indirect effect op deelname aan vrijwilligerswerk via het opleidingsniveau en de kerkelijkheid van de 55-64 jarige zelf.

In Hoofdstuk 5 onderzocht ik hoe sociale determinanten met betrekking tot culturele normen, welvaartsstaatbeleid en demografische kenmerken het informele en formele zorggebruik van ouderen in Europa beïnvloeden. Ik heb deze vraag beantwoord op basis van een cross-sectionele studie van 11 Europese landen die ik heb aangevuld met landkenmerken vanuit verschillende bronnen als Eurobarometer, OECD etc. In landen waar er minder thuiszorgvoorzieningen zijn, minder residentiële zorg (verpleeg en verzorgingstehuizen), meer informele zorgondersteuning en meer vrouwen die voltijd werken komt het vaker voor dat ouderen alleen informele zorg krijgen. De kans om een combinatie van informele en formele zorg te krijgen is het hoogst in landen waar er een wettelijke verplichting is om te zorgen voor ouders. In lijn met de verwachtingen leiden meer welvaartsstaatvoorzieningen (i.e. meer thuiszorg en meer genereuze pensioenen) tot het vaker gebruiken van alleen formele zorg en een combinatie van formeel en informele zorg. Een andere bevinding was dat in landen met een hoger percentage van de bevolking dat boven de 65 jaar is, bij dezelfde functionele beperkingen ouderen minder zorg krijgen van elk type dan als er een lager percentage van de bevolking 65 jaar en ouder is. Dit lijkt erop te wijzen dat de vergrijzingprocessen ertoe zouden kunnen leiden dat er een toename komt in zorgbehoeften waarvoor geen daadwerkelijke zorg beschikbaar is of gegeven wordt.

Theoretische implicaties

In deze dissertatie is gebleken dat processen van modernisering een sterke invloed hebben gehad op het sociale functioneren van ouderen. In algemene zin kan gezegd worden dat ouderen tegenwoordig meer betrokken zijn in meer verschillende sociale relaties. Volgens mijn bevindingen hebben veranderingen in het sociaal functioneren van ouderen plaatsgevonden binnen een relatief kort tijdsframe, eer specifiek binnen een tijdsframe van 20 jaar. Traditionele sociale structuren, zoals de familie, kerk en buurt lijken verzwakt te zijn geraakt sinds 1970 en de nadruk op de individuele constructie van sociale relaties is toegenomen (Allan, 2001; Bauman, 2000; Beck, 1992; Giddens, 1990). Veranderingen in de sociale structuur lijken ook te leiden tot verminderde toepasbaarheid van bestaande theorieën over leeftijdsgelateerde veranderingen in sociaal functioneren. De trend die gevonden is naar grotere deelname aan vrijwilligerswerk en meer niet-familierelaties trekken het disengagement-paradigma sterk in twijfel. Dit paradigma houdt in dat de wederzijdse terugtrekking van samenleving en ouderen van elkaar een natuurlijk en universeel proces is door de nabijheid van de dood (Cumming & Henry, 1961). In contrast tot het idee van zo'n universeel proces lijkt de huidige sociale structuur participatie van ouderen in de samenleving te stimuleren, ook op hogere leeftijden. Dit is met name zichtbaar in Hoofdstuk 3 en 4, waar een afwezigheid in leeftijdsgelateerde afname in niet-familierelaties is gevonden en een toename in deelname aan vrijwilligerswerk onder jonge ouderen. Dus zelfs als het disengagement proces het sociale functioneren van ouderen in eerdere decennia karakteriseerde, is dit in de hedendaagse situatie niet meer

het geval.

De bevindingen in deze dissertatie werpen ook vragen op over de toepasbaarheid van sociaal-emotionele selectiviteitstheorie om leeftijdsgerelateerde ontwikkelingen in sociaal functioneren te verklaren. In de kern stelt men in sociaal-emotionele selectiviteitstheorie dat ouderen minder nabije relaties afbreken naarmate zij ouder worden (Carstensen, 1992). Het hoofdmechanisme hierbij is een veronderstelde verschuiving van instrumentele naar emotionele motivaties gedurende de levensloop vanaf de jongvolwassenheid en met name als men nabij de dood is (Lang & Carstensen, 2002). In Hoofdstuk 3 is gevonden dat latere cohorten van ouderen geen leeftijdsgerelateerde afname in niet-familierelaties doormaken, zelfs niet tot op 85 jarige leeftijd, terwijl deze afname nog wel sterk was voor eerdere cohorten. Het toegenomen opleidingsniveau, beter cognitief functioneren en afgenomen kerkbezoek onder jongere cohorten vormen de belangrijkste verklaringen voor de afwezigheid van deze afname. Tegelijkertijd is het zo dat ondanks dat we geen afname in niet-familierelaties vinden, sociaal-emotionele selectiviteit nog steeds kan plaatsvinden bij individuen uit jonge cohorten, aangezien een toename in het emotionele belang dat het gehecht wordt aan niet-familierelaties ook zou kunnen leiden tot het minder afbreken van deze relaties in de ouderdom.

Een vraag die dan ook van belang is om te beantwoorden is of en tot op welke hoogte niet-familierelaties emotioneel belangrijker zijn worden en of deze banden ook leiden tot emotionele en instrumentele steun ontvangen op latere leeftijd. Het idee van het toegenomen emotionele belang van niet-familierelaties is het idee dat vrijwillige relaties belangrijker zijn om de sociale identiteit vorm te geven en dat familierelaties ook meer onderhevig zijn aan eigen keuzes en gedeeltelijk ook minder duurzaam zijn (Allan, 2001). Deze situatie brengt de vraag naar voren of de grens tussen familie en vrienden aan het vervagen is (Allan, 2001). De meningen hierover in de literatuur zijn sterk verdeeld. Sommigen hebben aangegeven dit proces niet te aanschouwen, aangezien zij er vanuit gaan dat andere mechanismen van solidariteit en betrokkenheid ten grondslag liggen aan familiebanden en banden met vrienden. Bij de eerste wordt verondersteld minder monitoring te zijn met reciprocale uitwisseling en gelijkheid, als ook vaker intensieve lange termijn (financiële) steun te geven (Allan, 2008; Pahl & Pevalin, 2005). Omdat onderzoek vaak dit standpunt heeft bevestigd, is een mogelijk risico van de ontwikkeling die gevonden is in hoofdstuk 3 dat netwerken wel breder zijn en daarmee ook de mentale gezondheid bevorderen, maar minder kracht hebben als het gaat om intensieve zorg geven over een langere termijn.

Ongeacht de algemene positieve conclusie van het verbeterde sociale functioneren van ouderen is het van belang om te bekijken of er sprake is van opkomende risicogroepen van ouderen die niet kunnen profiteren van de recente sociale ontwikkelingen. Wanneer het gaat over sociaal functioneren van ouderen, lijkt het impact van opleidingsniveau en cognitief functioneren op verschillende aspecten van sociaal functioneren te suggereren dat individuen met weinig (materiële en cognitieve) bronnen en vaardigheden met name het risico lopen niet te kunnen profiteren van de kansen die de hedendaagse sociale structuur biedt. De bevindingen in deze dissertatie resoneren met eerdere studies die suggereert hebben dat degenen met minder materiële en cognitieve vaardigheden met name in het nadeel zijn in eens samenleving die sterke veranderingen doormaakt als een toegenomen belang van informatietechnologie en een terugtrekkende verzorgingsstaat (Dannefer, 2003; Gilleard & Higgs, 2005; Philipson, 2007). Het idee van toenemende verschillen tussen 'have' and 'have nots' in de hedendaagse sociale situatie kan begrepen

worden vanuit de uitwisselingstheorie. Het is goed mogelijk dat mensen met minder bronnen en vaardigheden minder in staat zijn om gebalanceerde relaties te onderhouden, iets wat met name van belang is niet-familierelaties, maar mogelijk nu ook in familierelaties aangezien ook deze minder duurzaam zijn geworden. Een ander nadeel voor deze groep vormt de opkomst van het internet en andere informatie en communicatietechnologie. Hoewel deze technologieën ouderen in staat stelt om contact te houden met minder geografisch nabije personen (Wang & Wellman, 2010), lijken ze minder te bieden te hebben aan degenen met cognitieve beperkingen dan degenen met alleen functionele beperkingen aangezien de eerste groep meer moeite heeft in het begrijpen en werken met deze nieuwe en snel veranderende technologieën. In andere woorden, de hedendaagse sociale ontwikkelingen zoals een toegenomen prevalentie van niet-familie relaties, die meer gebaseerd zijn op reciprociteit, als ook het toegenomen belang van informatietechnologie in communicatie dat meer cognitieve vaardigheden vereist kunnen ertoe leiden dat ouderen met weinig bronnen en vaardigheden in toenemende mate kwetsbaar worden in termen van sociaal functioneren.

Methodologische implicaties

Een methodologisch issue in dit onderzoek is dat het lastig is om sociale veranderingen en hun effecten op sociale participatie van ouderen te meten. Alhoewel zowel sociologen als ook ontwikkelingspsychologen al geruime tijd erkennen dat de ontwikkeling van individuen een uitkomst is van individuen die interacteren met hun sociale context, is het meten van sociale veranderingen minder eenduidig benadert (Baltes, 1986, Coleman, 1986; Palmore, 1978; Schaie, 1965). Het wordt verondersteld dat het functioneren van een individu een functie is van de leeftijd van de persoon (het leeftijds-effect), het cohort waartoe de persoon behoort (het cohort effect) als ook het tijdstip waarop de meting plaatsvindt (het periode effect). In dit onderzoek zijn een aantal verschillende onderzoeksontwerpen toegepast om het effect van sociale veranderingen op de het sociale functioneren van ouderen te onderzoeken, die elk hun eigen voordelen en nadelen heeft waarneer het gaat over het onderscheiden van leeftijd-, periode en cohort-effecten. Schaie (1965) bediscussieerde een aantal conventionele en op dat moment minder conventionele onderzoeksontwerpen om het leeftijd, periode en cohort issue te adresseren. Van de onderzoeksontwerpen die hij voorstelde vond hij dat het cohort-sequentiële design de meest geschikte was om deze drie effecten te onderscheiden. Zo'n benadering stelt sterke eisen aan de data. In hoofdstuk 3 hebben we zo'n cohort-sequentiële design toegepast waarin meerdere geboortecohorten over de tijd heen worden gevolgd om een onderscheid te maken tussen leeftijds- en cohort-gerelateerde ontwikkelingen. Een issue dat van belang was in dit hoofdstuk was dat het bereik van de leeftijden niet compleet overlapte voor de verschillende geboortecohorten. Vanuit een methodologisch oogpunt kunnen alleen accurate vergelijkingen gemaakt worden waar er sprake is van een overlap in leeftijd. Echter, ook al is er slechts sprake van beperkte overlap tussen de leeftijdsgrenzen kan men een adequate tentatieve conclusie maken over de veranderingen tussen cohorten en over perioden.

In Hoofdstuk 4 is een time-lag studie uitgevoerd, waarin steekproeven van dezelfde leeftijd, maar op verschillende momenten en van verschillende geboortecohorten

onderzocht worden (Schaie, 1965). In deze studie vergeleek ik de deelname aan vrijwilligerswerk in twee groepen van 55-64 jarigen in 1992 en 2002. Met dit onderzoeksontwerp kan de invloed van een veranderende sociale context worden onderzocht, maar het is problematisch wanneer het gaat over het onderscheid tussen periode en cohort-effecten. In andere woorden, het blijft enigszins onduidelijk tot op welke hoogte veranderingen in de deelname aan vrijwilligerswerk het resultaat zijn van cohort verschillen of van periodeverschillen, of het meest waarschijnlijke, van beiden. In dit geval echter bepaalde het gebied van onderzoek en de databeperkingen de keuze voor dit design als de beste mogelijke optie. Aangezien we met name geïnteresseerd waren in deze specifieke leeftijdsgroep vanwege eerder gevonden verschillen in de deelname in vrijwilligerswerk tussen deze cohorten en of deze te verklaren zijn door dispositionele factoren, was het niet mogelijk om meer waves van data te includeren om een cohort-sequentieel onderzoeksontwerp te krijgen. Ondanks deze insteek leidt het gebruik van een time-lag design wel tot de mogelijkheid om een onderscheid te maken tussen leeftijdsgerelateerde veranderingen enerzijds en cohort- en periodeveranderingen anderzijds. Een variatie op het design in Hoofdstuk 4 is toegepast in Hoofdstuk 2 waarin ik de inclusie van stiefkinderen in het persoonlijke netwerk van stiefouders heb onderzocht. In deze studie is een longitudinale studie met informatie over de stiefouder-stiefkind relatie gebruikt om een time-lag design te creëren door het uitfilteren van mogelijke leeftijdseffecten. Een voordeel bij deze studie was echter dat het vanuit theoretisch oogpunt helder was dat periodeverschillen het meest voor de hand lagen door de toegenomen tolerantie en 'normalisering' van niet-traditioneel familiegedrag. Dit was minder het geval in zowel Hoofdstuk 3 over niet-familierelaties en Hoofdstuk 4 over deelname aan vrijwilligerswerk, wat het maken van een keuze voor een adequaat design lastiger maakt.

In Hoofdstuk 5 heb ik het impact van sociale context op sociale relaties onderzocht door middel van het bestuderen van verschillende landen in een cross-sectioneel onderzoeksontwerp. In dit hoofdstuk was het idee niet om uitspraken te doen over sociale veranderingen, maar het bepalen hoe verschillende culturele en sociale factoren het zorggebruik van ouderen beïnvloeden door het vergelijken van verschillende landen. Zoals Tesch-Römer and Von Kondratowitz (2006) hebben aangegeven is vergelijkend ouderenonderzoek al enkele jaren een groeiend onderzoeksveld en veel initiatieven ten aanzien van dataverzameling zijn gestart, maar grote winst kan met name gemaakt worden door de noodzakelijke theoretische cultivatie van het veld. Deze theoretische cultivatie zou theoretiseren over verschillen tussen landen, samenlevingen en culturen moeten omvatten. In hoofdstuk 5 heb ik gepoogd verder te gaan dan het gebruik van welvaartsstaatclassificaties of het bestuderen van landen als geheel. In de studie heb ik verschillende sociale kenmerken opgenomen, gerelateerd aan culturele normen, welvaartsstaatbeleid en demografische kenmerken op het nationale niveau. Ik heb gekozen om deze determinanten op te nemen eerder dan gebruik te maken van welvaartsstaatclassificaties en landen als geheel om meer inzicht te krijgen in welke sociale en culturele determinanten belangrijk voor zorggebruik zijn. De resultaten laten zien dat de inclusie van sociale determinanten in plaats van welvaartsstaatsregimes meer inzicht geven in welke omgevingskenmerken van belang zijn. Bijvoorbeeld, informele en formele zorggebruik als ook de beschikbaarheid van thuiszorg in landen die normaliter geacht worden tot hetzelfde welvaartsstaatsregime zijn niet altijd enigszins gelijk. Een belangrijke beperking in deze studie was de schaarsheid van de indicatoren die sociaal beleid en

culturele normen op het lokale, regionale en nationale niveau. Hoewel er aandacht is voor het gecentraliseerd verzamelen van informatie over nationale en lokale karakteristieken, verdere uitbreiding van de deze datasets lijkt nodig te zijn om het effect van sociale veranderingen op sociaal functioneren van ouderen beter te kunnen onderzoeken.

Meer in het algemeen wil ik nog iets zeggen over het belang van het gebruik van theorie en theoretische ontwikkeling in onderzoek naar de effecten van sociale veranderingen op sociaal functioneren. Zelfs in de hedendaagse situatie, ondanks substantiële inzet om cohort-sequentiële studies over sociaal functioneren op te zetten en uit te voeren, zijn studies die een voldoende tijdspanne hebben om verschillende geboortecohorten over tijd te volgen schaars. Voorbeelden van langlopende dataverzamelingen zijn onder andere de Longitudinal Ageing Study Amsterdam in Nederland (LASA; Huisman et al., 2011), als ook de Health and Retirement Study in de Verenigde Staten (HRS; Servais, 2010), beide met een tijdsspanne van 20 jaar. In de Europese context is het de bedoeling dat de Surbey of Health, Ageing and Retirement (SHARE; Börsch-Supan & Jürges, 2005), European Social Survey (ESS; Jowell & the Central Coordinating Team, 2005) als ook de Gender and Generation Survey (UNECE Information Unit, 2008) ook in de toekomst een cohort-sequentieel design zullen hebben. Maar ondanks de toegenomen beschikbaarheid van cohort-sequentiële databases waardoor de effecten van sociale veranderingen op sociaal functioneren beter onderzocht kunnen worden zijn theoretische specificatie van onderliggende mechanismen en theoretische ontwikkeling van primair belang. Zonder theoretische specificatie van de mechanismen die ten grondslag liggen aan de geobserveerde veranderingen in sociaal functioneren (en andere typen van functioneren), blijft het bestuderen van periode en cohort-verschillen zonder inhoud en hindert het begrip van wat de drijvende mechanismen achter de geobserveerde veranderingen zijn. Dus hoewel toekomstige metingen van de bovengenoemde datasets ons beter in staat zullen stellen om veranderingen in het sociale functioneren in kaart te brengen, moeten we nog steeds beginnen bij het uitgebreid analyseren van de sociale fenomenen die van belang kunnen zijn om te bepalen welke ontwikkelingen het interessant zijn om te bestuderen vanuit een theoretisch oogpunt.

Als laatste wil wijzen op het issue van selectieve uitval in longitudinale studies. Uitval refereert naar het verlies van respondenten vanwege verschillende redenen over de loop van de longitudinale studie. In de Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA), 52% van de respondenten overleden over de zeventien jaar van observatie. Alhoewel uitval door overlijden over zijn algemeen niet gezien wordt als een grote bedreiging voor de validiteit van een studie, kan uitval wel leiden tot een verandering in de compositie van de steekproef die niet random is op elk opeenvolgende meting. Als uitval anders dan mortaliteit niet random is ten aanzien van de variabelen die bestudeerd worden, leidt tot gebiaseerde schattingen in de analyses die uitgevoerd zijn. Dit zou betekenen dat over de tijd heen, kwetsbare ouderen en waarschijnlijk ook degenen met de laagste niveaus van sociaal functioneren, de meeste kans hebben om uit te vallen. Een uitgebreide studie van uitval binnen LASA liet zien dat uitval anders dan door mortaliteit zeldzaam is, alhoewel in sommige gevallen respondenten niet valide data op alle variabelen in de studie hebben (Huisman et al., 2011). Gebrek aan data is met name het resultaat van weigering, niet in de mogelijkheid zijn te antwoorden door kwetsbaarheid en voor een klein aantal respondenten, het falen om contact te hebben met respondenten door een verhuizing. Daarbij hebben respondenten die ouder zijn, cognitieve beperkingen hebben en een slechte subjectieve gezondheid meer kans om niet in aanmerking te komen voor een

interview. Weigering kwam minder vaak voor respondenten met een hoger opleidingsniveau en alleenwonenden. Aangezien selectieve uitval met name problematisch kon zijn in Hoofdstuk 3, waarin enkele geboortecohorten longitudinaal gevolgd werden, had ik daar onderzocht in welke mate er sprake was van niet random uitval als het gaat om de afhankelijke en onafhankelijke variabelen in die studie. Daarbij heb ik geprobeerd bias te verminderen door ook de respondenten die slechts valide data op één wave hebben mee te nemen in de analyse. De analyse van selectieve uitval liet zien dat respondenten voor wie geen longitudinale data aanwezig waren een hogere proportie van niet-familieleden in hun netwerk hadden en ouder waren. Als resultaat hiervan kan ik stellen dat er geen reden is om te veronderstellen dat selectieve uitval een groot gedeelte van de afwezigheid van leeftijdsgerelateerde afname in de proportie niet-familie relaties over de ouderdom in de latere cohorten zoals gevonden in Hoofdstuk 3 kan verklaren.

Suggesties voor verder onderzoek

Op basis van deze studie komen enkele nieuwe vragen en theoretische en methodologische issues naar voren die bestudeerd kunnen worden in vervolgonderzoek. Hieronder worden vier studies uitgewerkt die in het verlengde van de resultaten van deze dissertatie liggen.

In Hoofdstuk 2 vond ik dat stiefouders tussen 1992 en 2009 steeds vaker tenminste één stiefkind als belangrijk en regulier contact hebben aangegeven. Het is een open vraag of deze stiefkinderen ook emotionele en instrumentele steun aan hun stiefouders zullen geven als zij kwetsbaar worden (Ryan et al., 2012, Silverstein & Giarusso, 2010; Sweeney, 2010). Alhoewel eerdere studies hebben gevonden dat oudere ouders in stieffamilies minder vaak geld ontvangen van hun (stief)kinderen, meer kans hebben dan ouders met intacte, biologische families om opgenomen te worden in verpleeg- of verzorgingstehuizen and minder vaak samenwonen met een van hun (stief)kinderen (Pezzin & Steinberg Schone, 1999; Pezzin, Pollak & Steinberg Schone, 2008) hebben deze studies niet onderzocht of er veranderingen in steunuitwisseling zijn opgetreden over de tijd. Ontwikkelingen in de laatste decennia als de normalisering van niet-traditionele familiestructuren (inclusief stieffamilies) en de toegenomen tolerantie ten aanzien van deze familievormen lijken erop te wijzen dat steunuitwisseling verandert is over de laatste decennia. Naast deze veranderingen in stieffamilies hebben ook biologische families te maken gehad met substantiële veranderingen over de laatste decennia die omvatten zowel de vraag of biologische families wel of niet ge-deinstitutionaliseerd zijn (Cherlin, 2004). De de-institutionalisering hypotheese suggereert dat normen en waarden van gedrag in biologische families minder sterk zijn geworden. Zulke de-institutionalisering zou resulteren in meer variatie in contact en steunuitwisseling binnen biologische families. Een cohort-studie in Nederland heeft echter laten zien dat intergenerationeel contact en steunuitwisseling aan het toenemen is (Van der Pas, Van Tilburg & Knipscheer, 2007). Dit past bij het idee van sociale selectie dat in een tijd van relatief hoge scheidingscijfers, biologische families met name uit families bestaan die relatief cohesief zijn. De recente veranderingen in zowel biologische als stieffamilies maken het belangrijk om te bepalen hoe deze families functioneren in termen van steunuitwisseling, zowel nu als in de recente historie. Gegeven het toegenomen aantal ouderen dat gedurende enige periode in het leven in een stieffamilie woont, zou in vervolgstudies onderzocht moeten worden hoe

gemiddelde niveaus en variatie in de totale hoeveelheid van steun gegeven aan oudere ouders in stieffamilies verandert zijn, ook in vergelijking met biologische, intacte families.

In Hoofdstuk 3 kwam naar voren dat de leeftijdsgerelateerde afname in niet-familierelaties in het persoonlijke netwerk van ouderen afwezig is tot 85 jarige leeftijd voor geboortecohorten na 1922. Zoals gesteld in de theoretische discussie, deze resultaten werpen de vraag op of sociaal-emotionale selectiviteitstheorie en uitwisselingstheorie nog steeds gebruikt kunnen worden om leeftijdsgerelateerde veranderingen in het persoonlijke netwerk compositie te verklaren. De toegenomen prevalentie van niet-familieleden in de persoonlijke netwerken van ouderen wijzen op het grotere belang van deze relaties in meer recente tijden. Het is door verschillende auteurs gesuggereerd dat vriendschap belangrijker is geworden over de laatste decennia als resultaat van de nadruk op individualiteit en vrijwilligheid als belangrijke culturele waarden (Allan, 2001; Beck, 1992; Giddens, 1990). In dezelfde periode zijn ook familierelaties aan het veranderen als ook deze relaties minder duurzaam en meer op vrijwillige basis zijn dan eerder. Als resultaat hebben sommigen gesuggereerd dat als resultaat van deze duale ontwikkeling is dat het onderscheid tussen familie en vrienden aan het vervagen is. Anderen hebben dit beeld genuanceerd en gesteld dat de twee aparte categorieën blijven waarin verschillende mechanismen ten grondslag liggen (Allan, 2008; Pahl & Pevalin, 2005). Een manier om te bestuderen om de vraag te bestuderen van een mogelijk toegenomen belang van niet-familierelaties is het bepalen hoe emotionele en instrumentele steun gegeven door familie en niet-familie aan ouderen veranderd is over de laatste decennia. Zo'n studie die steun ontvangen door ouderen van familie en niet-familierelaties in kaart brengt kan gedaan worden op basis van de LASA database die ons in staat stelt om leeftijd en cohort-effecten over twintig jaar te onderscheiden.

Een andere interessante lijn van onderzoek is het gebruik van informele en formele zorg in het licht van snel veranderende sociale normen en beschikbaarheid van zorgdiensten. In Hoofdstuk 5 vond ik dat de beschikbaarheid van thuiszorg en culturele normen ten aanzien van zorg geven de meest imperatieve factoren waren die het daadwerkelijke zorggebruik beïnvloeden. In de nabije toekomst zullen grootschalige hervormingen die gericht zijn op het verminderen van formeel zorggebruik en bijbehorende bezuinigingen waarschijnlijk een sterk effect gaan hebben op het daadwerkelijke zorggebruik van ouderen (de Boer, Broese van Groenou & Timmermans, 2009). Door de veranderingen in de beschikbaarheid van deze zorgdiensten is het waarschijnlijk dat toekomstige cohorten een ander traject van zorggebruik zullen volgen dan werden gevonden binnen het geraamte van de Longitudinal Aging Study Amsterdam (Geerlings et al., 2005), wanneer thuiszorg en andere formele zorgdiensten nog meer aanwezig waren. Een belangrijke vraag hierbij is of de geprojecteerde afname in het gebruik in formele zorg wel voldoende gecompenseerd zullen worden door een toename in informeel zorggebruik. Factoren zoals toenemende scheidingscijfers, afnemende fertiliteit en toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen leiden tot onzekerheid of dit wel realiseerbaar is (Uhlenberg & Cheuk, 2009). Tegelijkertijd is uit Hoofdstuk 5 gebleken dat formele zorg gegeven wordt aan degenen die de grootste zorgbehoeften hebben. De nadruk op informele zorg is waarschijnlijk het meest geschikt voor individuen met minder intensieve zorgbehoeften hebben die van korte duur zijn. In een studie die zich op deze vraagstukken richt kan men in plaats van het kijken naar landenvergelijkend cross-sectioneel onderzoek richten op hoe zorgtrajecten van ouderen van uit verschillende geboortecohorten in verschillende tijdsperioden verandert zijn in respons op

veranderingen in de culturele, sociale en economische context.

Als laatste zou het interessant zijn om te kijken naar hoe specifieke categorieën van ouderen veranderd zijn in hun sociale functioneren over de laatste decennia. In de ouderdom zijn verschillen in het sociale functioneren vaak te herleiden naar levenslange processen van differentiatie binnen cohorten (intra-cohort differentiatie; Dannefer, 1987). Over de levensloop lijkt er een neiging te zijn naar de accumulatie van voordelen en nadelen over de levensloop (Dannefer, 2003). Met het gebruik van cohort-sequentiële onderzoeksontwerpen wordt het mogelijk om leeftijdsgerelateerde veranderingen in het sociale functioneren van ouderen uit verschillende cohorten met verschillende kenmerken te bekijken (Schaie, 1965). Dit zou kunnen leiden tot meer begrip over hoe sociale veranderingen een impact hebben gehad op processen van differentiatie in het sociale functioneren binnen cohorten voor verschillende geboortecohorten. Het is waarschijnlijk zeer nuttig, ook vanuit het perspectief van sociaal beleid, om in dit onderzoek met name aandacht te besteden aan ouderen die mogelijk het risico lopen om niet voldoende steun te ontvangen in de hedendaagse maatschappijen, zoals degenen met een lagere sociaaleconomische status, degenen met veel mentale en fysieke gezondheidsklachten en degenen met weinig hechte relaties. Zoals aangegeven in de theoretische implicaties zullen met name ouderen met weinig bronnen en een slechte gezondheid nadeel ondervinden in termen van sociaal functioneren door minder mogelijkheden om reciprocale relaties te onderhouden en mogelijk meer moeilijkheden hebben met het omgaan met informatietechnologieën. Door het bestuderen van cohort verschillen in leeftijdsgerelateerde veranderingen in de instrumentele en emotionele steun ontvangen door ouderen met verschillende kenmerken uit verschillende geboortecohorten, kan een beter begrip over hoe recente sociale veranderingen een impact hebben op deze categorieën van ouderen bereikt worden. Zo'n studie zou bijvoorbeeld sociaaleconomische statusverschillen in ontvangen steun van ouderen uit verschillende geboortecohorten onderzoeken.

Samengevat, de resultaten van de vier studies die opgenomen zijn in deze dissertatie laten zien dat de sociale veranderingen over de laatste decennia het sociale functioneren van ouderen op belangrijke wijze heeft gevormd en veranderd. In zijn algemeenheid lijken hedendaagse ouderen meer dan hun voorgangers te participeren in een breed bereik van banden en activiteiten, ook op een relatief hoge leeftijd. Toekomstig onderzoek zou moeten laten zien hoe deze sociale veranderingen het sociale functioneren van cohorten die ouder worden in de komende decennia beïnvloeden en of deze over het algemeen genomen positieve trend zich zal voortzetten in de komende decennia.

Referenties

- Aartsen, M., Van Tilburg, T. G., Smits, C. H. M., & Knipscheer, C. P. M. (2004). A longitudinal study of the impact of physical and cognitive decline on the personal network in old age. *Journal of Social and Personal Relationships*, *21*, 249-66.
- Allan, G. (2001). Personal relationships in late modernity. *Personal Relationships*, *8*, 325-39.
- Allan, G. (2008). Flexibility, friendship, and family. *Personal Relationships*, *15*, 1-15.
- Baltes, P. B. (1968). Longitudinal and cross-sectional sequences in the study of age and generation effects. *Human Development*, *11*, 145-71.

- Bauman, (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage.
- Börsch-Supan, A., & Jürges, H. (2005). *The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe – Methodology*. Mannheim Institute for Economics of Aging, Mannheim.
- Carstensen, L. L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging, 7*, 331-38.
- Cherlin, A. J. (2004). The de-institutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and Family, 66*, 848-61.
- Coleman, J. S. (1986). Social theory, social research and a theory of action. *American Journal of Sociology, 91*, 1309-25.
- Cumming, E., & Henry, W. E. (1961). *Growing old*. New York: Basic Books.
- Dannefer, D. (1987). Aging as intra-cohort differentiation: Accentuation, the Matthew effect and the life course. *Sociological Forum, 2*, 211-36.
- Dannefer, D. (2003). Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-fertilizing age and social science theory. *Journals of Gerontology, Series B: Social Sciences, 58B*, S327-37.
- De Boer, A., Broese van Groenou, M. I., & Timmermans, J. (2009). *Mantelzorg: Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007* (Volunteer Aid: An overview of support from and to carers). The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
- Geerlings, S. W., Pot, A. M, Twisk, J. R., & Deeg, D. J. H. (2005). Predicting transitions in the use of informal and professional care by older adults. *Ageing & Society, 25*, 111-30.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Gilleard, C., & Higgs, P. (2005). *Contexts of ageing: Class, cohorts and community*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Huisman, M., Poppelaars, J., Van der Horst, M., Beekman, A. T. F., Brug, J., Van Tilburg, T. G., & Deeg, D. J. H. (2011). Cohort profile: The Longitudinal Aging Study Amsterdam. *International Journal of Epidemiology, 40*, 868-76.
- Jowell, R., & the Central Coordinating Team (2005). *European Social Survey 2004/2005: Technical Report*. Centre for Comparative Social Surveys, City University, London.
- Lang, F. R., & Carstensen, L. L. (2002). Time counts: Future time perspective, goals and social relationships. *Psychology and Aging, 17*, 125-39.
- Martinson, M., & Minkler, M. (2006). Civic engagement and older adults: A critical perspective. *The Gerontologist, 46*, 318-24.
- Pahl, R., & Pevalin, D.J. (2005). Between family and friends: A longitudinal study of friendship choice. *The British Journal of Sociology, 56*, 433-50.
- Palmore, E. B. (1978). When can age, period, cohort be separated? *Social Forces, 57*, 282-95.
- Pezzin, L. E., & Steinberg Schone, B. (1999). Parental marital disruption and intergenerational transfers. *Demography, 36*, 287-97.
- Pezzin, L. E., Pollak, R. A., & Steinberg Schone, B. (2008). Parental marital disruption, family type, and transfers to disabled elderly parents. *Journals of Gerontology: Social Sciences, 63*, S349-58.
- Phillipson, C. (2007). The 'elected' and the 'excluded': Sociological perspectives on the experience of place and community in old age. *Ageing & Society, 27*, 321-42.
- Ryan, L. H., Smith, J., Antonucci, T. C., Jackson, J. S. (2012). Cohort-differences in the availability of caregivers: Are the boomers at risk? *The Gerontologist, 52*, 177-82.

- Schaie, K. W. (1965). A general model for the study of developmental problems. *Psychological Bulletin*, 64, 92-105.
- Servais, M. A. (2010). *Overview of HRS public data files for cross-sectional and longitudinal analysis*. Ann Arbor: Survey Research Center, Institute for Social Research.
- Silverstein, M., & Giarrusso, R. (2010). Aging and family life: A decade review. *Journal of Marriage and Family*, 72, 1039–58.
- Stoller, E. P., & Pugliesi, K. L. (1991) Size and effectiveness of informal helping networks: A panel study of older people in the community. *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 180-91.
- Sweeney, M. M. (2010). Remarriage and stepfamilies: Strategic sites for family scholarship in the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72, 667-84.
- Tesch-Römer, C., & Von Kondratowitz, H. (2006). Comparative ageing research: A flourishing field in need of theoretical cultivation. *European Journal of Ageing*, 3, 155-67.
- Uhlenberg, P., & Cheuk, M. (2009). Demographic change and the future of informal caregiving. In M. E. Szinovacz & A. Davey (Eds.), *Caregiving contexts: Cultural, familial and societal implications* (pp. 9-35). New York: Springer.
- UNECE Information Unit (2008). *Generations & gender programme: Concepts and guidelines*. New York/Geneva: United Nations.
- Van der Pas, S., Van Tilburg, T. G., & Knipscheer, C. P. M. (2007). Changes in contact and support within intergenerational relationships in the Netherlands: A cohort and time-sequential perspective. In T. Owens & J.J. Suitor (Eds.), *Advances in life course research: Interpersonal relations across the life course* (Vol. 12; pp. 243-274). London: Elsevier Science.
- Wang, H., & Wellman, B. (2010). Social connectivity in America: Changes in adult friendship network size from 2002 to 2007. *American Behavioral Scientist*, 53, 1148-69.